

PAPER DETAILS

TITLE: Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'inin Bâb Basliklerinin Analizi

AUTHORS: Saffet SANCAKLI

PAGES: 19-39

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/907200>

Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'ü's-sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi

*Analysis of the Bâb Headlines of al-Câmi'ü's-ş-şahîh of the al-Bukhârî
in Terms of the Verse Hadith Integrity*

Saffet SANCAKLI

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı
Prof., İnönü University, Faculty of Theology, Department of Hadith
Malatya | Turkey
saffet.sancakli@inonu.edu.tr
orcid.org/0000-0002-4365-6275

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article

Geliş Tarihi | 22 Ekim 2019 Received | 22 October 2019

Kabul Tarihi | 04 Aralık 2019 Accepted | 04 December 2019

Yayın Tarihi | 30 Aralık 2019 Published | 30 December 2019

Atıf | Cite as

Sancaklı, Saffet. "Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'ü's-sahîh'inin Bâb Başlıkları-
nın Analizi [Analysis of the Bâb Headlines of al-Câmi'ü's-ş-şahîh of the al-Bukhârî in Terms of the Verse
Hadith Integrity]"
guifd 7/2 (Aralık 2019): 19-39
<http://doi.org/10.5281/zenodo.3594063>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
This article, has been scanned by iThenticate. No plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Theology, Tokat, 60010
Turkey.
<https://dergipark.org.tr/guifd>

Öz

Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'ini tetkik ettiğimizde en çok göze çarpan hususlardan birisi, bâb başlıklarıdır. Onun bâb başlıkları, özellikle şârihler tarafından çok değişik açılardan incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bizim ele alacağımız ve inceleyeceğimiz konu da bâb başlıklarında âyetlere yer verilmesidir. Bâb başlıklarında âyet-i kerimelere hangi usullerle neden yer vermiş? Amaç ve hedefi nedir? Çalışmamızda bu gibi hususlar üzerinde tahliller yaparak bol miktarda örnekler vermek istiyoruz. Kısaca diyebiliriz ki Buhârî bu yöntemle âyet-hadis bütünlüğünü ve birlikteliğini bizlere göstermek istemiştir. Bu metot öteden beri âlimlerin üzerinde durduğu bir husustur. Nitekim ülkemizde de son zamanlarda Buhârî'nin bâb başlıkları üzerinde bir takım tez, makale ve tebliğ türünden bazı çalışmaların yapıldığını söyleyebiliriz. Bu çalışmaların bazılarında, ileriki sayfalarda referanslar vereceğiz. Bu bağlamda çalışmamızda Buhârî'nin bâb başlıklarının önemi, öne çıkan bazı vasıfları, bâb başlıklarında âyet-hadis bütünlüğünün önemi, Buhârî'nin bâb başlıklarıyla ilgili yapılan tahliller, bâb başlıklarındaki âyetlere yer verilmesine dair örnekler, itikâdi konulara dair örnekler, ahkâmla, ahlâk ve zuhdle ilgili örnekler gibi konulara yer vererek meseleyi izah etmeye çalıştık. Buhârî, bâb başlıklarında âyet-i kerimelere yer verirken bunları gelişi güzel vermeyip kendisinin zihninde kurguladığı bir sisteme yani bir usule göre dizayn etmiştir. Dolayısıyla uyguladığı bu usulüne çalışmamızda ayrıntılı bir şekilde yer vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, el-Câmi'u's-sahîh, Ayet-Hadis, Bütünlük.

Abstract

One of the most striking points when examining al-Câmi'u's-şahîh of Bukhari is headlines. His headlines were examined and evaluated from various perspectives, especially by the scholars. The issue that we will deal with and examine is to include verses in the headlines. We want to give plenty of examples by conducting analyzes on issues such as what is the purpose and the purpose of the verses in the headlines. We can briefly say that Bukhârî wanted to show and emphasize the integrity and coherence of the verse-hadith with this method. This method has long been considered by scholars. As a matter of fact, we can say that some studies, such as thesis, articles and communiques have been done recently on the headlines of Bukhârî. We will give references to some of these works on the following pages. In this context, the present study, the importance of Bukhârî's headlines, featured some skills, the importance of verse-hadith integrity in the headlines, essays are performed on Bukhârî's headlines, examples of the given in the verses in the headlines examples of questions of faith, judgment, morality and zuhd to including topics such as giving relevant examples and tried to explain the matter by giving plenty of examples regarding these issues. Bukhârî, while giving verses in the headlines, he designed them according to a system and method, which he built in his mind, rather than giving randomly them. Therefore, we will include his procedure in detail in our study.

Keywords: Hadith, Bukhârî, al-Câmi'u's-şahîh, the Verse-Hadith, Integrity.

GİRİŞ

Buhârî'nin (ö. 256/869) bâb başlıkları üzerine yapılan çalışmalardan, adeta bir literatür oluşmuştur. Çünkü onun eseri kadar ses getiren ve ilgi toplayan başka bir hadis kitabı gösterilemez. Dolayısıyla onun sadece bâb başlıklarının özellikleri konusu bile, ilim adamları arasında çokça tartışılmış ve kitaplar kaleme alınmıştır. Buhârî'nin bâb başlıkları üzerine yapılan müstakil çalışmalar arasında İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) tek ciltlik "*el-Mütevârî 'alâ terâcimi ebvâbi'l-Buhârî*" kitabının bu alandaki ilk çalışma olduğunu görmekteyiz. Sonrasında İbn Ruşeyd Muhammed b. Ömer'in (ö. 721/1321) "*Tercümânü't-terâcim 'alâ ebvâbi'l-Buhârî*" adlı eseri ve Bedruddîn İbn Cemâa'nın (ö.733/1333) "*Münâsebâtü terâcimi'l-Buhârî*" kitabı klasik dönemi eserleridir. İbn Cemâa'nın kitabı *el-Mütevârî'nin* muhtasarı olarak kabul edilmektedir. Daha sonraki dönemlerde Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin (ö. 1138/1726) "*el-Fevâidu'l-mute'allika bi Sahîhi'l-Buhârî*" kitabı, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) "*Şerhu terâcimi ebvâbi Sahîhi'l-Buhârî*" eseri bu alanda yapılan çalışmalardandır. Ancak ed-Dihlevî'nin eseri -adından da anlaşıldığı üzere- daha çok bâb başlıklarını izah etmeye yöneliktir. Diğer eserlerde olduğu gibi başlık ile rivayetler arasında irtibat kurmaya yönelik bir çalışma değildir. Son dönemlerde ise Hindistanlı âlim Muhammed Zekeriyâ Kandehevî'nin (ö. 1898-1982) "*el-Ebvâb ve't-terâcim li Sahîhi'l-Buhârî*" adlı eseri, iki cilt halinde basılmış ve diğer eserlere nazaran daha hacimli bir kitaptır. Ancak eser henüz okunaklı bir baskıya sahip değildir. Günümüzde ise Muhammed Nûreddîn İtr el-Halebî tarafından Buhârî'nin bâb başlıklarının özelliklerini anlatan "*el-İmâmu'l-Buhârî ve fıkhu't-terâcimi fi Câmi'ihî's-sahîh*" adlı eser telif edilmiştir.¹

Tarihi süreç içerisinde müstakil eserlerin dışında Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inin bab başlıklarıyla ilgili tahlil ve analiz yapanlar arasında meşhur Buhârî şârihleri yer almaktadır. Başta Kirmânî (ö. 786/1384), İbn Hacer (ö. 852/1448), Aynî (ö. 855/1451) ve Kastallânî (ö. 923/1517) gibi şârihler, bâb başlıklarıyla ilgili olarak detaylı bilgiler vererek hadislerin bâb başlıklarıyla olan uyumu konusunda değişik değerlendirmeler yapmışlardır.

Ülkemizde Buhârî'nin bâb başlıkları üzerinde bir takım tez, makale ve tebliğ türünden bazı çalışmaların yapıldığını söyleyebiliriz. Bu çalışmaların bazılarından ileriki sayfalarda referanslar vereceğiz.

1. BUHÂRÎ'NİN ÖNE ÇIKAN BAZI VASIFLARI

Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* adlı eseri, Kur'an'dan sonra en çok okunan ve

¹ Nâsiruddîn Ahmed b. Muhammed el-İskandarânî İbnü'l-Müneyyir, *el-Mütevârî 'alâ terâcimi ebvâbi'l-Buhârî*, nşr. Salâhuddîn Makbûl Ahmed (Kuveyt: Mektebetü'l-ma'allâ, 1987), 12-14, 37; Hasan Bayar, *Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yöneltilen Eleştiriler (Umdetu'l-Kârî Bağlamında)* (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2017), 12-13.

itibar gören bir hadis kaynağıdır. Çünkü hadis edebiyatının en sağlam kaynağı olarak kabul edilmiştir. Buhârî'nin hocası İshak b. Râhûye'nin (ö. 238/853), "Rasûlullah'tan (s.a.v.) sahîh sünnetini muhtasar olarak toplayan bir kitap yaz!"² demesi üzerine, kaleme aldığı "*el-Câmiu'l-müsne'di's-sahîhu'l-muhtasaru min umuri Rasûlillahi ve eyyâmihi*" adlı eseri, "câmi" türünden bir hadis kitabıdır. Buhârî'nin *Sahîh*'i tasnifinde başlıca iki gayesi vardır: Bir taraftan sahîh hadisleri eserine alırken diğer taraftan da kendi görüşlerini bâb başlıklarında yansıtmak istemiştir. Onun için âlimler arasında "Buhârî'nin fıkhi, bab başlıklarında yer almaktadır." sözü meşhur olmuştur. Dolayısıyla âlimlerin çoğu *Sahîh*'in diğer hadis kitaplarından üstün yönlerinin başında bab başlıklarının olduğu görüşündedirler.³ "Terceme" adı verilen onun bâb başlıkları, diğer hadis kitaplarından çok farklı ve orijinal özellikler taşımaktadır. Özellikle o zaman için çok orijinal kabul edilmiştir. Bâb başlıkları açısından *Kütüb-i sitte*'nin diğer beş eserini karşılaştırdığımızda Buhârî'nin bab başlıklarının ne kadar farklı ve muhteşem olduğu ortaya çıkmaktadır.

Buhârî, Cehmiyye, Kaderiyye, Cebriyye ve Mu'tezile'nin delillerinden söz ederek ayetleri yanlış yorumladıklarına, fiil, fail, meful, mecaz, hakikat ve sıfat, mevsuf tanımlamalarına dikkat çeker ve kelâmî bir üslup kullanarak konuyu tartışır. Kur'ân'ın mahlûk olmadığı, oysa kulların görmek, yazmak, okumak gibi fiillerinin mahlûk olduğundan söz ederken yine aynı kelâm üslubunu andıran görme fiilinin renk-cisimlerle meydana gelebileceğini söylemesi, cevher-araz tartışmasını hatıra getirmektedir.⁴ İtikâdî görüşleriyle de ilgi görmüş olan Buhârî, böylece imân, tevhid gibi bölümlerde zamanının bid'at fırkalara karşı ehl-i sünnetin görüşlerini savunması, ahkâmla ilgili bölümlerde de fikhî görüşlere yer vermiştir. Edeb, rîkâk gibi bölümlerde ise ahlâki görüşlerini açıklamıştır.

1.1.1. Buhârî'nin Bâb Başlıklarında Âyet-Hadis Bütünlüğünün Önemi

Bir bütünlük arz etmesi bakımından düşünüldüğünde Sünnet, Kur'ân'a muhtaç olduğu gibi, Kur'ân da sünnete muhtaçtır. Kur'ân, sünnetin konumunu belirleyen, onu destekleyen ve Hz. Peygamber'in şahsiyetini şekillendiren bir unsurdur. Kur'ân'ın tefsir edilmesinde sünnete ihtiyaç duyulduğu gibi, hadislerin doğru ve kolay anlaşılması noktasında da Kur'ân'a ihtiyaç duyulmakta-

² Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad* (Beyrut: y.y., ts.), 2: 8; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyu's-sârî mukaddimetü fethi'l-bârî* (Beyrut: y.y., ts.), 6.

³ Ahmed b. Vâcîhüddîn, *el-Mütevârî 'alâ terâcimi'l-Buhârî*, İstanbul Umumi Kütüphanesi, 1115: 3a.

⁴ Ali Akyüz, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 11 (2003): 172.

dır. Bir konu işlenirken hadislerle beraber âyetlerin de hesaba katılması doğru anlama ve yorumlama açısından gerekli bir husustur. Ancak burada Kur'ân'a hâkim olunması şarttır. İşte bu bağlamda Buhârî, Kur'ân'a hâkim ve vakıf olduğu için İslami meselelere açıklık getirirken sadece hadisleri vermek suretiyle yetinmek istememekte; bütünlüğü göstermek üzere âyet-i kerimelere de belli oranda yer vermektedir. Böyle bir metot uygulanmasının amacı, konunun âyet-hadis bütünlüğü içerisinde daha net olarak anlaşılmasını sağlamaktır. Çünkü pek çok hadisin doğru anlaşılması, âyetlerle daha kolay olmaktadır.

Kur'ân ve sünnet birlikteliğini belirgin bir şekilde görmemizi sağlayan en önemli delillerden birisi; Hz. Peygamber'in, bazı hadislerde hadisi zikrettikten sonra hadisin konusuyla ilgili olarak bazı âyetleri okumasıdır. Örneğin, Hz. Peygamber (s.a.v.) "Zekâtı vermeyen herkesin karşısında kıyâmet gününde boynuna dolanacak çok zehirli bir erkek yılan dikilir." hadisini⁵ söyledikten sonra akabinde "Cimrilik ettikleri şey kıyâmet gününde boyunlarına dolana-caktır." (Âl-i İmrân 3/180) âyetini okumuştur. Sahâbe de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu metodunu sık sık kullanmakta ve âyet-hadis bütünlüğü içerisinde konuların daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Sahâbenin bu uygulamasına bir örnek verecek olursak, Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Her doğan çocuk ancak fitrat üzere doğar. Bundan sonra anası, babası, onu ya Yahûdî ya Nasrânî veyahut Mecûsî yaparlar."⁶ hadisini naklettikten sonra fitratla ilgili olması açısından şu âyeti de zikreder: "O halde sen, yüzünü bir muvahhid olarak dine, Allah'ın o fitratına çevir ki, O, insanları bunun üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratışında bir değişiklik bulunmaz. Bu dosdoğru bir dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler." (er-Rûm 30/30) Hadis olmadan veya onu yok sayarak Kur'an'ı doğru anlayabilmek kanaatimizce sağlıklı bir yöntem olmayacaktır. İşte Buhârî, bâb başlıklarında bu yöntemi uygulamak suretiyle Kur'ân ve hadis arasındaki münasebet ve uyumun ne kadar önemli olduğunu vurgulamak istemiştir.

Buhârî'nin böyle bir yöntemi kullanmasının zihnî bir arka planı olmalıdır. Kanaatimizce o, böylece âyet-hadis bütünlüğünü önemsemiş ve bu düşüncesini zikrettiği hadislerle münasebeti bulunduğunu düşündüğü bazı âyetleri serdederek ortaya koymaya çalışmıştır. Örneğin Buhârî, imanın amelden ayrı değerlendirilemeyeceği kanaatini "باب من قال إن الإيمان هو العمل" ismi ile bir bâb açarak ifade etmiş⁷ ve bu bâb başlığında amel vurgusunun öne çıktığı üç âyeti zikrederek kendi görüşünü takviye etmek istemiştir. Bu âyetlerden biri Zuhruf suresindeki şu âyettir: "İşte bu, yapmakta olduklarınıza karşılık size miras ve-

⁵ Nesâî, "Zekât", 3.

⁶ Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân" (Rûm sûresi), 1.

⁷ Buhârî, "İmân", 16.

rilen cennettir.” (ez-Zuhurf 43/72). Bu âyetle bâb başlığı arasında bir uyumun olduğunu görebiliyoruz. Zira âyetle cennete girme sebebi olarak müminlerin ameli gösterilmiştir. Bu nedenle Buhârî “İmân, ameldir” ismi ile bir alt başlık açmayı tercih etmiştir.⁸

Âyet-i kerîmelerden iktibasla bâb başlıkları oluşturma yönteminin Buhârî’ye has olduğu ifade edilmiştir. Bunu yapmasındaki maksadı, âyet-i kerîmeleri te’vil etmek, herhangi bir hüküm için istidlalde bulunmak ve sonrasında da bunları rivâyet ettiği hadislerle takviye etmektir.⁹ Buhârî’nin bazı âyetleri özellikle bâb başlıklarına taşınması rastgele değildir. Bu konuda birçok ihtimal akla gelse de biz onun bu yöntemi ile âyet-hadis bütünlüğüne nasıl katkıda bulunduğu konusu üzerinde duracağız. Bu bağlamda ilk olarak âyet-hadis bütünlüğü, Buhârî’deki bölüm ve bâb başlıklarının mahiyeti ile ilgili bazı bilgilere yer verilecek, bâb başlıklarında zikredilen âyetlerin hem bâb ismi ile hem de bâb altında zikredilen hadislerle olan vech-i münasebeti ele alınacaktır. Buhârî’nin bu metodundan etkilenen ve eser te’lif eden hadisçilerin çoğu, “*ale’l-ebvâb*” sisteme göre tasnif ettikleri eserlerinde bu uygulamayı göstermektedirler.¹⁰

1.2. ‘Ale’l-Ebvâb Sistemde Hazırlanmış En Önemli Eser

Hadis eserlerinin klasik tasnif sistemlerinden olan konulara göre/ale’l-ebvâb tarzın en güzel örneğini oluşturan Buhârî’nin *Sahîh*’i, bu yönüyle kendisinden öncekilere benzese de iç dokusu itibarıyla kendine has orijinal yönleri vardır. Bunun en tipik örneğini, onun eserinin bâb başlıkları ve kitâb ismiyle anılan ana bölümleri teşkil etmektedir. Zira o, sadece bâb başlıklarıyla değil, aynı zamanda bölümleriyle de oldukça farklı bir mahiyet arz etmektedir. Musanneflerin (konulu eserlerin), müsnedlere (ravi isimlerine göre yazılan eserlere) nazaran en belirgin özelliği, onların rivayetleri sadece konularına göre tertip etmeleri değil, aynı zamanda onların subjektif ve objektif kanaatleri yansıtan ana fikirleri, konu başlıklarında zikretmeleridir. Eserini bu çerçevede tasnif ve tertip etmesinde bizce en önemli faktör, Buhârî’nin yaşadığı dönemin ve kendisinden önceki çağın bilgi/birikimlerine ve farklı anlayışlarına olan alaka ve duyarlılığıdır. Onun, rivayetleri nakletmede iyi bir hadisçi, tasnifte ortaya koyduğu performans açısından iyi bir kelamcı, fıkıhçı ve ahlakçı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.¹¹

⁸ Bayram Kanarya, “Buhârî’nin “el-Câmiu’s-Sahîh” İsimli Eserinin “Kitâbü’l-İmân” Bölümünde Kur’an-Hadis Bütünlüğünün Yansımaları”, *Şarkiyat ICSS’17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, (Diyarbakır, 14-17 Eylül 2017), 200.

⁹ Nurettin el-İtr, *el-İmâmü’l-Buhârî ve fikhü’t-terâcim fî Câmi’ihi’s-Sahîh* (Kuveyt: y.y., 1985), 79.

¹⁰ Örneğin; Begavî (ö. 516/1122) *Şerhü’s-sünne*’sinde, Nevevî (ö. 676/1277) *Riyâzu’s-sâlihîn*’de bu yöntemi yaygın olarak uygulamıştır.

¹¹ Akyüz, “İmam Buhârî’nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı”, 161-164.

Buhârî'nin *Sahîh*'inin muhtevasını ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse akide, amel ve ahlaki çerçevede tercihlerini ortaya koymak amacıyla oluşturduğu ve daha önce tasnif edilen eserlerle mukayese edildiğinde benzeri olmayan orijinal bölümler ve bablar içinde rivayetleri değerlendirdiği görülmektedir. Buhârî'nin bâb başlıkları orijinal olduğu gibi, onun kitabları yani bölümleri de hayli orijinaldir. Yaklaşık 30 bölüm, Buhârî'nin kendine hastır.¹² O, bu eserde yüze yakın kitaba ve bunların altında sıralanmış olan dört bin civarında bâba yer vermiştir. Buhârî'yi birçok muhaddisten ayıran en önemli özelliklerinden biri, onun hadis nakletmenin¹³ yanı sıra bu hadislerden hüküm çıkarma yönündeki özelliği gelmektedir.

Buhârî, bu bâblarında hadiste mevcut; fakat ilk bakışta anlaşılmayan bazı fikhî hükümlere yer vermekte, bazen de açıklamaya ihtiyaç duyduğu hususları beyan etmektedir. Bâb başlıklarında, zamanında mevcut fikhî mezheplere muhalif birçok içtihatlar da bulunmuş¹⁴ ve bâb başlığıyla birlikte çoğunlukla hadisten çıkardığı ve fikhî yönü ağır basan yorumunu zikretmiştir. Buhârî bazen bâba hadisin hüküm ifade eden kısmını, bazen de bir sahâbînin veya tâbiînin hadis ile ilgili yorumunu eklemiştir.¹⁵

2. BUHÂRÎ'NİN BÂB BAŞLIKLARININ ÖNEMİ

Buhârî'nin imân, İslâm, din ve amel konusundaki düşüncelerini anlamak her şeyden önce bâb başlıklarının iyi bir şekilde tahlil edilmesiyle mümkün olacağı kanaatindeyiz. Çünkü yukarıda da belirtildiği üzere İslam âlimleri arasında meşhur olan görüşe göre, “Buhârî'nin fikhî, bâb başlıklarında gizlidir.” Buhârî, diğer muhaddislerden farklı olarak, kendi kişisel görüşlerini bâb başlıklarına ustaca yerleştirmiştir. Kemal Sandıkçı, *Sahîh*'in bâb başlıklarına dair şöyle der: “Buhârî söz konusu bâb başlıklarını çok değişik şekillerde kullanır. Bazen bir âyeti, bazen şartına uygun olmayan merfû bir hadis, mevkûf veya maktû bir metin, istinbâtî bir mesele, kendi fikrî bir kanaati, farklı hadislerin bulunduğu bir konu, bazı âlimlerin görüşü vb. hususları bâb başlığı yapar.”¹⁶ Talat Sakallı da bu konuda şu bilgilere yer verir: “Buhârî, eserini kaleme alırken, bir tercemenin altında, o tercemenin konusu istikametinde bulduğu ayet, hadis ve varsa sahâbî kavli ile, çoğunu Ebu Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ından

¹² Akyüz, “İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı”, 164-165.

¹³ Bk. Muhammed Mustafa Âzamî, “Buhârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 368-369.

¹⁴ el-Huseyni Abdulmecid Haşim, *el-İmam el-Buhari muhaddisen ve fakihen* (Kahire: Dâru'l-kavmiyye li't-tibâa ve'n-neşr, ts.), 129-132.

¹⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bâri bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Daru'l-marife, ts.), 1: 243.

¹⁶ S. Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 134.

aldığı Kur'ân-ı Kerim'deki bazı kelimelerin lügat manalarını da verir. Bu tefsirler *Sahîh* içinde oldukça çoktur.”¹⁷

Buhârî, bâb başlıklarını tertip ve tanzimde öncekileri aynen taklit etmeyip onların görüşlerinden de istifade ederek, nevi şahsına münhasır orijinal bir yol takip etmiştir. *Sahîh*'in bâb başlıklarının çoğu ile bâbtaki hadisler arasında tam bir mutabakat olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak bazı bâb başlıkları ile bâbta geçen hadisler arasında uyumun müşahade edilmediği de söz konusudur. Yukarıda belirtildiği üzere şârihleri de en çok uğraştıran meselelerden birisinin bu olduğu görülmektedir. Hatta bâb başlıklarıyla ilgili müstakil eser yazarları da çok fazla meşgul etmiştir.¹⁸ Buhârî, kitabın bâb başlıklarını Rasûl-i Ekrem'in kabriyle minberi arasında temize çektiğini ve her bâb için iki rek'at namaz kıldığını zikreder.¹⁹

Buhârî'nin *Sahîh*'i değişik açılardan tetkik edildiğinde tertip ve tanziminin kendine özgü metod ve üslup takip ettiği söz konusudur. Ali Toksarı, “*Sahîhu'l-Buhârî'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)*” isimli çalışmasında bunların belli başlılarını on iki maddede incelemektedir. Ali Toksarı, bâb başlıklarında ayetlere yer vermesi konusunda da şu yorumu yapar: Buhârî, bazı bölümlerde bir ayetin tamamını veya bir kısmını bâb başlığı olarak koymuştur. Bu tür bâb başlıkları en çok Kitâbu't-tefsir'de yer almıştır. Diğer bölümlerde de bu tür bâb başlıkları oldukça çoktur.²⁰ Buhârî, bazı yerlerde de bâb başlığını koymuş, bu başlık altında ise, hiçbir hadise yer vermeksizin sadece ayetleri zikretmiştir.²¹ Müellifimizin bu ayetleri bâb başlığındaki görüşlerini takviye için verdiği anlaşılıyor. Bazen da kendi görüşünü dahi zikretmeksizin bâb başlığı olarak ayetlere yer verdiğini görüyoruz. Zaman zaman da ayeti bâb başlığı olarak verdikten sonra ayette geçen bazı kelimeleri izah etmiş; fakat başlık altında hiçbir hadise yer vermemiştir.²²

Buhârî, bâb başlıklarını belirtirken belli bir kalıp kullanmamıştır. Bazen bir hadisin tümünü, bazen yarısını almış,²³ bazen bir âyet-i kerimenin tamamını,

¹⁷ Talât Sakallı, “Aynî Gözüyle Buhârî”, *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (Kayseri-18-20 Haziran 1987), ed. Ahmet Hulusi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996), 137-138.

¹⁸ Ali Toksarı, “*Sahîhu'l-Buhârî'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)*”, *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum* (Kayseri, 18-20 Haziran 1987), 125.

¹⁹ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12: 404; İbn Hacer el-Askalani, *Hedyû's-sâri*, 1: 21.

²⁰ Örnek için bk. Buhârî, “İlim”, 47, “Vudû”, 1, “Enbiyâ”, 32, “Vasâyâ”, 23, “Nikah”, 39, “Talâk”, 18.

²¹ Örnek için bk. Buhârî, “Mezâlim”, 6, 7.

²² Örnek için bk. Buhârî, “Hac”, 46, “Bed'ü'l-halk”, 13; Toksarı, *Sahîhu'l-Buhârî'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri*, 115-118.

²³ Buhârî, “İlim”, 17, “İstiskâ”, 2.

bazen yarısını bâb başlığı olarak tespit etmiştir.²⁴ Bu suretle O, hadisle de mana bakımından mutabakat teşkil eden başlıklar koymuş olmaktadır.²⁵ O, sahâbî ve tâbiînün sözlerini bâb başlığı yaptığı gibi²⁶ bir grubun veya bir mezhebin görüşlerini de bâb başlığı olarak kullandığı olmuştur.²⁷ Bazı yerde, kendi şartlarına uymayan bir hadisi bâb başlığı yapmış, altına ise, kendi şartlarını taşıyan hadisi nakletmiştir.²⁸ Bazen bir hükmün ilk konduğu, bir olayın ilk zuhurunu izah eden başlıkları²⁹ kullanmıştır. Hadislerin zahirinden anlaşılmayan bazı başlıkları, hadislerin başına koyan Buhârî, bazen bâb başlığı koymuş, altına ise konu ilgili sadece ayetleri nakletmiştir.³⁰ Bundan, kendi şartlarını taşıyan hadis bulamadığını, fakat konu ile ilgili ayetleri naklettiğini sanıyoruz. Diğer taraftan, bazen bâb başlığı verip altında ne bir âyet, ne de hadis naklettiğini de görüyoruz.³¹

3. BUHÂRÎ'NİN BÂB BAŞLIKLARIYLA İLGİLİ ANALİZLER/TAHLİLLER

Buhârî'nin bâb başlıkları üzerinde çok sayıda değerlendirme yapan ve tahliller de bulunan araştırmacılar olmuştur. İbrahim Kutluay, makalesinde şu analizleri yapmaktadır: Tespit edebildiğimiz kadarıyla İmam Buhârî, bazı bâb başlıklarında âyet, merfû hadis, mevkûf hadis, maktû hadis kullanmakta; âyet ve hadisi, hatta âyet, hadis ve kendisinin yorumu şeklinde kısa bir başlığı şeklinde, üçünü birden başlıkta zikrettiği, sadece kısa bir başlıkla yetindiği de olmaktadır. O, yeri geldiğinde bazı garîb kelimelerin anlamları üzerinde durmakta, sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin bu konudaki açıklamalarına da yer vermektedir. Başlıkların belli bir kısmı ise, bâbın altında zikrettiği hadislerin içeriği ile uyumlu olan Buhârî'nin kendi görüş ve tercihlerini yansıtmaktadır. Söz konusu başlıklarda zühd, takvâ gibi konulara temas eden çok miktarda âyet kullanması, Buhârî'nin fikirlerini öncelikle âyetlerle temellendirmek istediği şeklinde yorumlanabilir. Buhârî, onbir farklı şekilde bâb başlığı oluşturmuştur. Bu durum onun bu hususta çok çeşitli alternatifleri kullanabildiğini göstermektedir (sadece âyet, âyet+merfû hadis, âyet+mevkûf hadis (şerh), âyet+maktû hadis (şerh), kısa başlık+âyet, merfû hadis, başlık+maktû hadis, kısa başlık+hadis+âyet, başlık+mevkûf+maktû hadis, kısa başlık/Buhârî'ye ait ifade ya da yorum, başlıksız). En fazla bâb başlığını, âyet ve hadis kullanma-

²⁴ Buhârî, "Menâkibu'l-ensâr", 23, "Vudû", 68, "Zekât", 70.

²⁵ Buhârî, "İlim", 47, "İmân", 17.

²⁶ Buhârî, "Salat", 13.

²⁷ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'an", 16, "Müsâkât", 2.

²⁸ Buhârî, "Vudû", 2.

²⁹ Buhârî, "Ezan", 1, "Bed'u'l-vahy", 1.

³⁰ Buhârî, "Ezan", 46, "Mezâlim", 7.

³¹ Buhârî, "Cihad", 175, "Ferâiz", 27. Geniş bilgi için bk. Talat Koçyiğit, "İmam Buhârî ve el-Cami'u's-Sahîhi", *Diyanet İlmî Dergi* 10/104 (1971): 19-23.

dan oluşturduğu kısa başlık ve yorum şeklinde olan kısım teşkil etmektedir ki bunlar, Buhârî'nin fıkhnı yansıtmaktadır. Yoğunluk itibarıyla ikinci sırada merfû hadisin başlık yapılması gelmektedir. Âyet ya da hadiste geçen garîb bir kelimenin ya da ifadenin anlam ve şerhine dair sahâbînin, tâbînin ya da bazen musannifin kendisinin yaptığı izah da bâbta zikredilebilmiştir. *el-Câmiu's-sahîh*'in 81. kitabı/bölümü olan Kitâbü'r-rikâk'ta, 53 bâb/tercüme ve 171 hadis yer almaktadır. Yapılan bir çalışmaya göre burada Buhârî bâblarının yaklaşık dörtte birinde âyet zikretmiştir.³²

Yapılan başka bir çalışmada Kitabu'r-rikâk özelinde bâb başlıkları değerlendirilerek şu hususlara dikkat çekilmiştir: Buhârî bâb başlıklarında önemli miktarda âyet-i kerime kullanılmaktadır. Hatta bazı bâb başlıkları sadece âyetlerden oluşmaktadır. Bazı bâb başlıklarında ise önce konuyu vermekte peşinden delil olarak âyeti göstermektedir. Bazı başlıklarda ise âyet ve hadisler beraber zikredilmektedir. Âyet zikrettiği bâb başlığı sayısı toplamda on dördtür ki bütün bâbların yaklaşık % 26'sına denk gelmektedir.³³

Her bir bâb başlığından Buhârî'nin ilgili konudaki görüş ve tercihini tam olarak belirleyebilmek mümkün değildir. Zira o, bazen âyeti olduğu gibi bâb başlığı yapmış, bazen hadis metninin bir kısmını taktî' yoluyla başlık olarak düşünmüştür. Bazen de ilgili âyet ve hadislerden istinbat ettiği hükmü, kendi fikri hâline getirip bâb başlığı olarak yerleştirmiştir. Bununla birlikte Buhârî'nin seçip bâblar içinde zikrettiği hadislerden belli ölçüde onun tercihlerini tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Buhârî'nin bâb başlığında kullandığı ifadelere delâleti farklı ihtimallere müsait olduğundan her konudaki görüşünü net olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır. Her konu başlığında kendi görüşünü yansıtmaya amacı gütmeyişi ve onun bir hadis kitabı olduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır.³⁴

4. BÂB BAŞLIKLARINDAKİ AYETLERE YER VERİLMESİNE DAİR ÖRNEKLER

Makalemizin esas konusu olan Buhârî'nin bâb başlıklarında âyet-i kerimelere yer vermesiyle ilgili bazı örnekleri sunmak istiyoruz ki, mesele daha iyi

³² İbrahim Kutluay, "Tasavvuf İstılahlarının Oluşumunda Hadislerin Kaynaklık Değeri: Sahîh-i Buhârî'nin Kitâbü'r-Rikâk'ta Kullandığı Bâb Başlıkları Özelinde", *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi Konya* (2018): 271-274.

³³ Ali Arslan, "el-Câmiu's-Sahîh'in "Kitâbü'r-rikâk" Bölümünün Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Rikâk Anlayışı", *Tarih Okulu Dergisi* 23 (Eylül, 2015): 151-153. Benzer bir çalışma için bk. Sadettin Yüce, *Dârimî ve Buhârî'nin Rikâk Bölümlerinin Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010), 43.

³⁴ Selahattin Polat, "İnsan Hakları İle İlgili İslâmî Prensipler Işığında Buhârî'nin Sahîh'indeki Bazı Bâb Başlıklarının Fikhî Görüşlerle Mukayesesi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987): 126.

bir şekilde anlaşılabilir. Buhârî, genel olarak şartlarına uygun yeteri kadar hadis bulamadığı bir bâbda veya fikhî görüşünü özellikle belirtmek istediği bir konuda ilgili âyetleri, ta'lik yoluyla rivayet ettiği hadisleri, sahâbe, tâbiîn ve meşhur imamların sözlerini tercemede zikreder. Buhârî burada fikhî bir hükmü kesin bir ifadeyle anlatma imkânı bulamadığı zaman tercemeyi soru şeklinde de verir. Böylece okuyucuya bu konuda çeşitli rivayetler bulunduğunu, meselenin farklı cepheleri olduğunu anlatmak ister. Örneklerimizi üç ana bölümde vermek istiyoruz.

4.1. İtikâdî Konulara Dair Örnekler

Buhârî'nin iman bölümü oldukça dikkat çekmiş ve bâb başlıklarında yer alan görüşleri, çokça analiz edilmiştir. Özellikle de bâb başlıklarındaki âyetlerin çokluğu göze çarpmaktadır. Çünkü bu bölümde iman, İslâm, küfür, nifak, şirk, amel, zulüm gibi konularda çok sayıda âyet yer almaktadır. Buhârî de konuların daha iyi anlaşılması için bu âyet-i kerimelere yer vermiştir. İmân bölümünün ilk bâbına “بني الإسلام على خمس باب الإيمان وقول النبي صلى الله عليه وسلم” şeklinde başlamış ve hemen devamında, imanın söz ve fiilden ibaret olduğunu ayrıca artıp eksilebileceğini belirttikten sonra şu âyetlere yer vermiştir: “O inananların imanlarını kat kat arttırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir...” (el-Fetih 48/4), “...Biz de onların hidayetlerini artırmıştık.” (el-Kehf 18/13), “Allah doğruya erenlerin hidayetlerini artırır...” (Meryem 19/76), “...Bu onların ancak imanlarını ve teslimiyetlerini artırmıştır.” (el-Ahzâb, 33/22). Buhârî bu âyetlerle birlikte bazı sahabe ve tâbiûnun imân ile ilgili açıklamalarına yer verdikten sonra bu bâb altında meşhur “İslâm beş şey üzere bina edilmiştir...” hadisini zikretmiştir.³⁵ İslâm'dan bahseden bir hadisten önce iman ile ilgili âyetleri zikretmiş olması, onun anlam dünyasında iman ve İslâm kelimelerinin birbirine yakın manalara delalet ettiğini ortaya koymaktadır. Böylece imânın söz ve amel olduğu düşüncesini ispatlamak gayesinde olduğunu gösterir. Buhârî'nin imân konusu ile ilgili âyetleri ilk babta zikretmiş olması, onun bölüm başlığı olan “Kitabu'l-imân” ile bu âyetler arasında bir bağlantı kurmak istemesinden kaynaklanmış olmalıdır. Söz konusu âyetleri bu bâb başlığında zikretmiş olması, aynı zamanda onun âyetleri nasıl yorumladığına dair bazı ipuçlarını da bizlere sunabilir. Örneğin mezkûr bâb başlığında özellikle içerisinde “artmayı” ifade eden “أَزَادَ” ve türevlerini içeren âyetlere yer vermesi, onun imanın artıp eksilebileceği yönündeki düşüncesini takviye etmiş olmaktadır.³⁶

Kitabu'l-imân bölümünde, iman kavramı ile ilgili olarak Buhârî, görüşlerini Furkân suresinin 77. âyetinde geçen “De ki: Duanız olmasa Rabbim size değer

³⁵ Buhârî, “İmân”, 1.

³⁶ Kanarya, *Kur'an-Hadis Bütünlüğünün Yansımaları*, 203-204.

vermez.” (el-Furkân 25/77) cümlesindeki dua kelimesini açıklarken “duânın lügatte iman anlamında olduğu” yönündeki görüşü serdedir.³⁷ Bu ifadeden anlaşıldığına göre Buhârî’nin maksadı, duanın imân anlamında olduğunu açıklamaktan çok, imânın başka bir detayına ve kullanımına dikkat çekmektir. Fakat onun bu ifadesi, duânın imân anlamına geldiğini de göstermektedir.³⁸

Buhârî, bâb başlığında bazen sadece bir âyet zikretmiş, bunun dışında ne hadisten çıkardığı bir hükmü ne de kendisine ait bir yorumu eklemiştir. Bu örneklerden biri, imân bölümündeki on yedinci bâbdır. Burada Buhârî sadece kendileri ile yapılan antlaşmayı bozan müşriklerle ilgili şu ayeti zikretmekle yetinmiştir: “...Eğer tevbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse kendilerini serbest bırakın...” (et-Tevbe 9/5). Bâb başlığı olan bu âyet altında İbn Ömer’in merfu’ olarak aktardığı “İnsanlarla, onlar kelime-i şهادeti getirinceye, namazı kılıp zekâtı verinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunları yerine getirenler kanlarını ve mallarını korumuş olurlar...” rivayeti yer almıştır.³⁹ Bu örnekte görüldüğü üzere ayetin metni ile hadisin metni arasında müşterek bir mana vardır ki o da Allah’a ve Rasûlüne imân edip namazlarını kılıp zekâtlarını verdikleri takdirde bunların can ve mal emniyetlerinin güvende olduğu hususudur. Bu durumda söz konusu Tevbe sûresindeki âyet ile bu hadis birbirini desteklemiş olmaktadır.⁴⁰ Bu nedenle olsa gerek İbn Hacer, hadisin ayeti tefsir ettiğini söylemiştir.⁴¹

Buhârî’nin bâb başlıkları ile beraber kullandığı ayetlerden bir diğeri de “De ki: Herkes kendi yapısına (tabiatına) uygun işler yapar...” (el-İsrâ 17/84) mealindeki âyettir. Buhârî bu ayeti “Ameller niyetlere ve hasbiliğe göredir...” şeklinde isimlendirdiği babın altında zikretmiş⁴² ve âyette geçen “şâkiletiḥ” ifadesini yine bâb başlığında “niyetih” şeklinde tefsir etmiştir. Bu durumda Buhârî’ye göre ayetin anlamı “...Herkes kendi niyetine göre iş yapar...” manasına gelmiş olmakta ve bâb başlığı ile âyet arasında bir münasebet kurulmaktadır.⁴³ Dolayısıyla Buhârî, âyetlerde geçen bazı kelime, kavram ve içeriğin anlamıyla da ilgilenmekte ve açıklamalarda bulunmaktadır.

Yine Buhârî, 20. bab başlığında şu bilgilere yer verir: Günahlar, Câhiliyye işlerindendi. Şirk dışındaki bu günahları işleyenler, tekfir edilmezler. Çünkü Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur; “*Sen, kendisinde câhiliye ahlâkı olan bir adam-sın!*”, Yüce Allah da şöyle buyurmuştur: “Allah kendisine ortak koşulmasını asla

³⁷ Buhârî, “İmân”, 2.

³⁸ Mirza Tokpınar, “Buhârî’nin Sahih’inde Kavram Olarak Duâ ve İman İlişkisi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11/1 (2013): 16.

³⁹ Buhârî, “İmân”, 14.

⁴⁰ Kanarya, *Kur’an-Hadis Bütünlüğünün Yansımaları*, 206.

⁴¹ İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 1:103.

⁴² Buhârî, “İmân”, 41.

⁴³ Kanarya, *Kur’an-Hadis Bütünlüğünün Yansımaları*, 207.

bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları dilediği kimse için bağışlar.” (en-Nisâ 4/48) Buhârî, bâb başlığında ma'siyetlere/günahlara, Allah'ı inkâr anlamında değil, nimeti inkâr anlamında mecâzen küfür adı verilebileceğini ifâde etmektedir. O, günahları sebebiyle insanları tekfir eden Hâricîler'in aksine, insanı dinden-imandan çıkarmayan bir küfr olduğunu beyân etmek istemiştir. Ebu Zerr kıssasında Allah'a şirk koşma dışında Câhiliyye huylarından bir huy bulunan bir kimsenin, bu sebeple îmândan çıkmayacağı hususuna delil getirilmek için zikredilmiştir. Akabinde gelen ayet de bunu pekiştirmektedir. Dolayısıyla burada âyet-hadis bütünlüğü ve birlikteliği söz konusudur. Buhârî, bazen konuyla ilgili âyeti başta getirip daha sonra hadise yer vermekte, bazen de bu bâbda olduğu gibi önce hadisi zikredip sonra âyete yer vermektedir.

Buhârî, 29. bâbda “Namaz imandandır” ve Yüce Allah'ın şu âyeti: “Allah sizin imanınızı zâyî edecek değildir.” yani sizin Beytül-Makdis'e yönelerek kıldığınız namazlarınızı zâyî edecek değildir, ifadelerine yer vermektedir. Buhârî, imânın söz ve amel olduğunu, artıp-eksileceğini ifade etmekte ve bu görüşünü âyet ve hadislerle delillendirmektedir. Dolayısıyla amelin imandan bir cüz olduğunu söylemektedir. İmânın amelle eş anlamlı olduğuna dair Buhârî'nin bir başka delili de “Allah, sizin imanınızı asla zayıf edecek değildir.” (el-Bakara 2/143) ayetidir. “Namaz imandandır” başlığı altında zikrettiği bu ayetin sebebi nüzulüne dayanarak yani sizin Beytül-Makdis'e yönelerek kıldığınız namazlarınızı zâyî edecek değildir bilgisine yer vererek meseleyi açıklamaktadır. Buradaki iman kelimesinin “namaz” anlamına geldiğini belirtmek suretiyle, Kur'an'da dahi imanın amel anlamında kullanıldığına dikkat çekmiştir.⁴⁴ Ayrıca ameli imandan cüz kabul etmekle birlikte, günahın kişiyi imandan çıkarmayacağını benimser. Bazı grupların dinî amelleri ve farzları iman olarak isimlendirmelerini doğru bulmaz. Buhârî, onların bu görüşlerinin doğru olmadığını ve âyetin hilâfına olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda Buhârî, ayetin nüzul sebebine yer vermekte ve âyeti tefsir etmektedir.

Buhârî, 32. bâbda İmânın Artması ve Eksilmesi ve Allah Teala'nın buyurduğu şu âyetleri: “Onların hidayetlerini artırdık.” (el-Kehf 18/13), “İman edenler imanlarına iman katsınlar diye...” (el-Müddessir 74/31), “Bugün size dininizi tamamladım.” (el-Mâide 5/3) âyetlerine yer vermiştir. Kişi tamamlanmış ve kemâle ulaşmış olan dinden bir şeyi terk ettiğinde dini eksik olur ifadelerine de yer vermektedir. Buhârî, bu bâbda kısaca îmânın artıp eksileceğini zikretmiştir. İmânın, kulun amellerine devam etmesiyle artacağı, amelleri eksik yapmasıyla da eksileceğini beyan etmiştir.

Ayrı bir bâb başlığında zikrettiği “Hâlbuki onlara ancak, dini yalnız O'na has kılarak ve hanifler olarak Allah'a kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekat

⁴⁴ Buhârî, “İmân”, 30.

vermeleri emrolunmuştu. Sağlam din de budur.” (el-Beyyine 98/5) âyetinde, iman ve İslam’dan olduğu belirtilen bazı amellerin sonuçta “din” diye nitelen-dirilmesi de Buhârî’nin bu konuda başka bir delilidir.⁴⁵ O, görüşünü “imân, bizatihi ‘amel’dir diyenler” başlığı ile açtığı bâbda⁴⁶ zikrettiği şu ayetlerin tefsirine dayandırır: “İşte yaptıklarımıza karşılık size miras olarak verilen cennet (budur).”⁴⁷, “Rabbın hakkı için, mutlaka onların hepsini yaptıklarından dolayı sorguya çekeceğiz.”⁴⁸ ve “Amel edenler, böyle bir kurtuluş için amel etsin!”.⁴⁹ Buhârî, yukarıda verilen ikinci ayetteki “yaptıklarından dolayı hesaba çekeceğiz” ifadesini, bir grup âlimin “Lâ ilâhe illallah’tan hesaba çekeceğiz.” cümlesiyle tefsir ettiğini belirtmektedir. Ameli imânla özdeşleştiren bu anlayışa göre üçüncü âyetin de: “İman edenler, böylesi bir kurtuluş için iman etsinler!” diye te’vil edilmesi mümkündür. Bu durumda imanın özü olan kelime-i şehâdetin kavli bir amel, bunun da ötesinde bizzat imânın kalbi bir amel olduğunu ifade etmiş olmaktadır.

Bununla birlikte, “Küfür, küfürden farklıdır.”⁵⁰ “Zulüm, zulümden farklıdır.”,⁵¹ “Ma’siyetler, cahiliyye işlerindendir. Şirk hariç, onları işleyenler tekfir edilemez.”⁵² başlıklarında, şirk dışında herhangi bir amelin, mü’mini imandan çıkarmayacağını ifade eden Buhârî, bu görüşünün gerekçesini şu ayet ve hadislerle dayandırmaktadır: Allah Teala: “Şüphesiz ki Allah, kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka, dilediği kimsenin günahlarını bağışlar.”⁵³ buyurmuştur. Diğer taraftan, “İki mümin grup birbiriyle savaşır-sa, aralarını uzlaştırmı!” âyetini⁵⁴ bâb başlığı yapan Buhârî,⁵⁵ bu ayette Allah Teâlâ’nın savaşan tarafları mü’min olarak isimlendirdiğine dikkat çekerek günah işleyen kimsenin, bu günahı sebebiyle küfre nispet edilemeyeceğini belirtmiştir.

“Meşakkate ve kazânın kötüsüne ulaşmaktan Allah’a sığınan kimse” şeklindeki on üçüncü bâbda Buhârî, bu bâbı destekleyen Felak suresinin “De ki: Yarattığı şeylerin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım!” şeklindeki ilk âyetlerini delil olarak getirmiştir. Dolayısıyla Buhârî’ye göre hayrın da şerrin de faili Allah’tır.

Buhârî’nin ilim kitabından da iki örnek vermek istiyoruz. Ancak şunu be-

⁴⁵ Buhârî, “İman,” 34.

⁴⁶ Buhârî, “İmân”, 18.

⁴⁷ ez-Zuhruf 43/72.

⁴⁸ el-Hicr 15/92.

⁴⁹ es-Saffat 37/61.

⁵⁰ Buhârî, “İmân”, 21.

⁵¹ Buhârî, “İmân”, 23.

⁵² Buhârî, “İmân”, 22.

⁵³ en-Nisâ 4/116.

⁵⁴ el-Hucurât 49/9.

⁵⁵ Buhârî, “İmân”, 22.

lirtmemiz gerekiyor ki ilim kitabında iman bölümündeki kadar çok ayet bulunmamaktadır. Çünkü Kur'an'da ilimle ilgili imanda olduğu kadar ayet söz konusu değildir. Diğer bölümler için de aynı durum söz konusudur. Buhârî, ilim kitabının birinci bâbında ilmin fazileti bâbı ve Yüce Allah'ın şu sözleri: "Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir. Allah yaptıklarınızdan haberdardır." (el-Mücâdele 58/12), "(De ki:) Rabbim, ilmimi artır." (Tâ-hâ 20/114) ifadelerine yer vermektedir. Buhârî, burada ilmin faziletini açıklamak için iki âyet zikretmekle yetinmiştir. Çünkü Kur'an, kat'i olan delillerin en kuvvetlisidir. Başka bir habere, bir delile ihtiyaç duymamaktadır. Ayrıca Buhârî burada da görüldüğü gibi bazı bâblarda hadis zikretmediği vâkidir.

Buhârî, ilim kitabının on altıncı bâbında Hz. Musa'nın Denizde Hızır'a Girmesine Dair Zikredilenler Bâbı ve Yüce Allah'ın "Musa ona: Sana öğretilenden, bana, doğruyu bulmama yardım edecek bir bilgi öğretmen için sana tâbi olmayı mı? dedi." (el-Kehf 18/66) ifadelerine yer vermektedir. Buhârî, sadece bu ayeti zikretmekle yetinip daha sonra hadiste kıssayı nakletmiştir.

4.2. Ahkâmla İlgili Örnekler

Ahkâmla ilgili olarak Kur'an'dan delil bulmak oldukça kolaydır. Dolayısıyla Buhârî'nin vudu, gusûl, namaz, zekat, oruç, hac ve nikâh gibi kitaplarını incelediğimiz zaman ilk bâbların hepsinde istisnalar hariç âyetlere rastlayabiliriz. Bazen nadir bir uygulama da olsa kitâb ile ilk bâb arasında konuyla ilgili ayete yer verildiği gibi,⁵⁶ çoğunlukla ve çok yaygın olarak bâbın ilk başlığında ayet/âyetlere yer verilmektedir.⁵⁷ Bâb başlığı da adeta sadece ayet olabilmektedir.⁵⁸ Bazen uzun olarak yarım sayfa kadar âyet verilmekte,⁵⁹ bazen kısa olarak âyet verilmekte, bazen de başlıkla ilgili âyetin bir cümlesi veya bir kaç kelimesi verilmektedir.⁶⁰ Bâb başlığında âyetlerle birlikte merfu, mevkuf, maktu hadisler de verilmekle beraber bir takım görüşlere de zaman zaman yer verilmektedir.⁶¹ Bazen de Kitâbül-'İdeyn'de olduğu gibi konuyla ilgili âyet bulunamamış olsa gerek, hiç bir bâbda âyet söz konusu değildir.⁶²

Buhârî, Zekât kitabının birinci bâbında Zekât İslâm'dandır ve Yüce Allah'ın şu sözü: "Onlara ancak, dini yalnız O'na has kılarak ve hanifler olarak Allah'a

⁵⁶ Buhârî, "Gusul", "Hayz", "Buyu".

⁵⁷ Buhârî, "Cum'u'a", 1, "Savm", 1.

⁵⁸ Buhârî, "Vudû", 1, "Hac", 2, "Savm", 16, "Meğâzî", 15. Bazı yerlerde de Babu ma câe fi kavillahi Teâlâ veya Bâbu kavillahi Teâlâ denilerek âyet verilmektedir. Bk. "Buyû", 1, 11, 12, "Meğâzî", 4.

⁵⁹ Buhârî, "Gusul", 1, "Şehâdet", 35.

⁶⁰ Buhârî, "Teheccüd", 1, "Hac", 1.

⁶¹ Buhârî, "Vudû", 38, "Salât", 1, "Zekât", 1, "Libâs", 1.

⁶² Ayrıca bk. Buhârî, "Lukâtâ".

kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emrolunmuştu. Sağlam din de budur.” ifadelerine yer vermektedir. Konu başlığında yer alan âyet başlığa açık olarak delâlet etmektedir. Çünkü âyetteki “sağlam din” ifadesi İslâm dinidir. Sağlam’dan kasıt da doğru yoldur. Daha sonra da konuyla ilgili hadislere yer vermektedir.

Hac kitabının birinci bâbında haccın vucubü, fazileti ve Yüce Allah’ın şu kavli babı: „... Ona bir yol bulabilenlerin Beyt’i hacc etmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim küfrederse, şüphesiz ki Allah âlemlerden ganidir.” (Âl-i İmrân 3/97) ifadelerine yer vermektedir.

Nikâh kitabının birinci bâbında nikâha teşvik etme bâbı; çünkü Azîz ve Celîl olan Allah’ın şu kavli vardır: “Sizin için helâl olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlanın. Şayet adaletli davranmayacağınızdan endişe ederseniz bir ile yahut mâlik olduğunuz câriye ile yetinin. Bu, sizin eğilip sapmamanıza daha yakındır.” (en-Nisâ 4/3) âyet-i kerîmesini verdikten sonra hadis metinlerine geçilmektedir.

Nikâh kitabının 92. bâbında Yüce Allah’ın şu kavli babı: “Erkekler, kadınlar üzerine hâkimdirler. O sebeple ki Allah onlardan kimini kiminden üstün kılmıştır. Bir de (erkekler onlara) mallarından infâk etmektedirler. İyi kadınlar, itaatli olanlardır. Allah kendilerini nasıl koruduysa, onlar da öylece göze görünmeyi koruyanlardır. Şerlerinden, serkeşliklerinden yıldığınız kadınlara gelince; onlara öğüt verin. (Vazgeçmezlerse) kendilerini yataklarda yalnız bırakın. (Yine kâr etmezse) dövün. Size itaat ederlerse, aleyhlerinde bir yol aramayın. Çünkü Allah çok yücedir, çok büyüktür.” (en-Nisâ 4/34). Dikkat edilirse bab başlığı sadece ayetin içeriğinden oluşmaktadır.

“Kitabu’l-buyu” (alışveriş kitabı) bölümü, Buhârî’nin *Sahih*’inde namaz, zekât, hac ve oruç konularından hemen sonra gelir. Buhârî, bâba geçmeden önce iki âyet-i kerimeye yer vermektedir. Azîz ve Celîl olan Allah’ın şu sözleri: “Hâlbuki Allah alışverişi helâl, ribâyı (faizi ise) haram kılmıştır...” (el-Bakara 2/275); “... Meğer ki aranızda (elden ele) devredeceğiniz ve peşin yaptığınız bir ticâret olsun!” (el-Bakara 2/282). Buhârî’nin bu tür uygulamalarına da sıkça rastlamaktayız.

Ayrıca Buhârî’nin rızık ve iktisat hakkındaki düşüncesini belirleyen bir tespitimiz de şudur: Cuma namazından sonra, yeryüzüne dağılmayı emreden, Cum’a suresi 10. âyetini Kitâbü’l-cumu‘anın son bâbı olan kırkinci babında, bizzat ayeti yazarak vermiştir. Cuma ile ilgili bu âyeti, Cuma konusunun son bâbı yapan Buhârî, Kitabu’l-buyu’nun ise birinci bâbı olarak ortaya koymaktadır. Bu âyet-i kerime, namazı kılar kılmaz yeryüzüne dağılmayı, dolayısıyla herkesin işinin başına, rızıkının peşine düşmesini, hem de emir sigasıyla ifade etmektedir.

Kitabu's-sulh dördüncü bâbda Buhârî: "Karı ile kocanın kendi aralarında bir sulh antlaşması yapması(nda bir günah yoktur). Sulh (daima) hayırlıdır." (en-Nisâ 4/128) ayetini zikreder. Bu bâbda toplumun en küçük birimi olan aile (karı-koca) arasında dahi barış sağlanması gerektiğine yönelik düşüncesini âyetten delil getirerek belirtmektedir.⁶³

Buhârî, "Sadaka verirken riyakârlık" başlığını açmış; ancak konuyu sadece âyetler ve sahabe sözû ile açıklamıştır.⁶⁴ Ayrıca, bazı başlıklar sadece âyetlerle izah edilmiştir. Örneğin "Sadakayı açıktan vermek" başlığı altında sadece konu ile ilgili âyetler aktarılmaktadır.⁶⁵

Buhârî, bazı bâb başlıklarının altında sadece âyetlere veya âyetlerle birlikte sahabe ve tabiûn sözlerine de yer vermektedir. Bazı yerlerde de o, şartına uygun hadis bulamadığı için bab başlığını koyup, altında hiçbir hadise yer vermeksizin bir veya birden çok âyeti zikretmiştir. Mesela, Kitabu'l-mezâlimin 7. bâbının başlığını "Mazlumun zâlimi affetmesi bâbı"⁶⁶ şeklinde koymuş, daha sonra da "bir iyiliği açığa vurur veya gizler yahut bir kötülüğü affederseniz bilin ki, Allah da affedendir, güçlü olandır." (en-Nisâ 149), "Bir kötülüğün karşılığı aynı şekilde bir kötülüktür. Ama kim affeder ve barışırsa onun ecri Allah'a aittir. Doğrusu o zulmedenleri sevmez. Zulüm gördükten sonra hakkını alan kimselere, işte onların aleyhine bir yol yoktur. İnsanlara zulmedenlere yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenlere karşı durulmalıdır. İşte, can yakıcı azap bunlardır. Ama sabredip bağışlayanın işi, işte bu azmedilmeye değer işlerdendir. ... Azabı gördüklerinde, zâlimlerin: dönecek bir yol yok mu dediklerini görürsün." (eş-Şura 42/40-44) mealindeki âyetlere yer vermekte, ancak hiçbir hadisi de zikretmemektedir.⁶⁷ Buhârî'nin altında herhangi bir hadise yer vermeden âyet-i kerîmelerden bir bölüm almak sûretiyle bab başlığını oluşturmamasını, bu bâb başlığında yer alan hükmün delilinin sadece Kur'ân-ı Kerîm ile sâbit olduğunu açıklamak maksadıyla yaptığı da ifade edilmiştir.⁶⁸ Yukarıdaki bâb başlığı bu hususa örnek olarak gösterilmektedir.

Kitabu'l-mezâlim'in altıncı bâbında ise, bâb başlığını verdikten sonra "Allah zulme uğrayan kimseden başkasının, kötülüğü sözle bile açıklamasını sevmez. Allah işitir, bilir." (en-Nisa 4/148) ile "Bir haksızlığa uğradıklarında üstün gelmek için aralarında yardımlaşır." (eş-Şura 42/39) mealindeki âyetleri veriyor ve daha sonra da İbrahim en-Nehâî'nin (ö.96/815) konu hakkındaki görüşünü

⁶³ Buhârî, "Sulh", 4.

⁶⁴ Buhârî, "Zekât", 6.

⁶⁵ Buhârî, "Zekât", 12.

⁶⁶ Buhârî, "Mezâlim", 7.

⁶⁷ Örnek için bk. Buhârî, "Mezâlim", 7; Toksarı, *Sahihu'l-Buhari'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri*, 122.

⁶⁸ el-Huseyni Abdumecid Haşim, *el-İmam el-Buhari muhaddisen ve fakihen*, 181.

belirtiyor. İbrahim en-Nehâî şöyle diyor: “Selef hor görülmekten hoşlanmazlardı. Güç yetirdiklerinde de affederlerdi.”⁶⁹ Burada Buhârî koyduğu bâb başlığının altına kendi şartlarını taşıyan herhangi bir hadis bulamadığından bu usulü uygulamayı tercih etmiştir.⁷⁰

4.3. Ahlâk ve Zühde İlgili Örnekler

Hadis kaynaklarında ahlakla ilgili hadisler daha çok edeb, rikâk ve zühde ile ilgili bölümlerde yer almaktadır. Buhârî, rikâkın birinci babının başlığında ve muhtevasında “Hayat ancak ahiret hayatıdır.” hadisiyle öncelikle tercih edilmesi gereken hayatı gösterirken, ikinci babın başlığında şu ayetle dünya-ahiret mukayesesini yapar: “Biliniz ki, dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlat sahibi olma isteğinden ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibidir ki, onun bitirdikleri ziraatçıların hoşuna gider. Sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çer çöp olur. Ahirette ise çetin bir azap vardır. Yine orada Allah’ın mağfireti ve rızası vardır. Dünya hayatı aldatıcı bir geçimlikten başka bir şey değildir.” (el-Hadîd 57/21). Âyet-i kerimenin içeriğine uygun olarak Buhârî, ikinci bâbda getirdiği hadislerle ahiretteki nimetlerle dünya hayatını kıyas etmekte, cennetteki bir kırbaç yeri kadar küçücük bir parçanın dünya ve dünyanın bütün imkân ve nimetlerinden daha üstün olduğunu vurgulamaktadır. Ancak hadisin devamında Allah yolunda yapılan bir sabah veya akşam yürüyüşünün, hiç şüphesiz yine dünyadan ve dünya varlıklarından daha hayırlı olduğu ifade edilir ki böylece genel anlamda değersiz addedilen dünyanın ahireti kazanma düşüncesiyle değerli hale geldiği anlatılmaktadır.⁷¹

Kitabu’r-rikâk’ın dördüncü başlığı “tûl-i emel” hakkındadır. Tûl-i emel, bitmek tükenmek bilmeyen hırs ve arzular anlamında kullanılır. Başlıkta ayrıca “... Bu dünya hayatı, aldanma metaından başka bir şey değildir.” (Âl-i İmrân 3/185) “Bırak onları; yesinler, eğlensinler ve boş ümit onları oyalayadursun. (Kötü sonucu) yakında bileceklerdir.” (el-Hicr 15/3) mealindeki ayetler yanında Hz. Ali’nin şu sözüne yer verilir: “Dünya hızlıca bir sona doğru gitmekte, ahiret ise koşarak bize doğru gelmektedir. Dünyanın da ahiretin de talipleri vardır. Siz ahireti talep ediniz. Dünyanın talipleri olmayınız. Bugün hesap günü değil, çalışma günüdür. Yarın ise çalışma yok, hesap vardır.” Buhârî, bu bâbda gerek insanın gönül dünyasındaki tûl-i emeli, gerekse dünyanın bir imtihan yeri olduğunu ön plana çıkaran bir tek hadise yer verir.⁷²

⁶⁹ Buhârî, “Mezâlim”, 6.

⁷⁰ Toksarı, *Sahihu’l-Buhari’nin Bâb Başlıklarının Özellikleri*, 122.

⁷¹ Mustafa Öztürk, “Buhârî’de Dünya ve Âhiret Algısı (Kitâbü’r-Rikâk Örneği)”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 12/2, (2012): 69.

⁷² Öztürk, “Buhârî’de Dünya ve Âhiret Algısı”, 70

Buhârî, konu başlığında “Allah’a tevekkül eden kimseye Allah kâfidir” (ez-Zümer 39/10) âyetini kaydetmekte, âyetin tefsiri kabilinden Rebi b. Huseym’in (ö. 63/682) insanlara meşakkatli gelen her türlü iş sebebiyle Allah’a tevekkül etmeleri gerektiğini belirten sözüne yer vermektedir. Başlık altındaki tek hadis ise şöyledir: “Ümmetimden yetmiş bin kişi hesaba çekilmeden cennete girecektir. Onlar büyü yapmayan, yaptırmayan, uğursuzluğa inanmayan ve Rablerine tevekkül edenlerdir.”⁷³

Buhârî, rikâk onuncu bâba “malın fitne (imtihan) olduğunu ve ondan sakınılması gerektiğini” başlık olarak belirlemiştir. Buhârî burada “Mallarınız ve çocuklarınız imtihandır.” (et-Teğâbün 64/15) mealindeki âyeti delil olarak kullanmıştır. Naklettiği hadislerle aşırı arzuların, dünya nimetlerini fitne haline dönüştürdüğünü belirtmek istemiştir.⁷⁴

Buhârî, rikâk yirminci bâbda Allah’ın yasakladıklarından kaçınıp onları işlememede sabırlı olunması şeklinde bir üst başlık koyup peşinden Allah Teâlâ’nın sabırlılara mükâfatlarını hesapsız bir şekilde vereceğine dair âyeti (ez-Zümer 39/10) ve “Hz. Ömer’in “Biz yaşayışımızın hayrını sabırla bulduk.” mealindeki mevkûf rivayeti zikretmiştir.⁷⁵

SONUÇ

Buhârî’nin genellikle hadisçiliği ile şöhret bulduğunu, bunun yanında fikhî ve kelâmî görüşleriyle de hak ettiği ilgi ve alakayı gördüğünü söyleyebiliriz. Kendisi fakih, müçtehid ve muhaddistir. Ancak ilim ehli içerisinde Buhârî denildiği zaman ilk akla gelen *el-Câmiu’s-sahîh* isimli hadis eseridir. O, bu eseriyle şöhret bulmuştur. Eser, tarih boyunca hadis kitapları arasında en çok itibar edilen ve en çok okunan hadis kaynağı olmuştur. Eserinin dizaynı/tertibî, muhtevası, sistemi oldukça dikkat çekmiştir. O, eserini kendine özgü oluşturduğu kriterlere göre sahîh hadislerden oluşturduğunu ifade etmiştir.

Eserin en önemli özelliklerinden birisi hiç kuşkusuz bâb başlıklarını nevi şahsına münhasır dizayn etmesidir. *Kütüb-i sitte*’nin diğer kaynaklarıyla karşılaştırdığımızda onun eserinin bu açıdan ne kadar farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bâb başlıklarında kullandığı sistematiği anlamak ve ortaya koymak maksadıyla kaleme alınmış pek çok eser söz konusudur. Onun, aynı zamanda bâb başlıklarında âyet-hadis bütünlüğünü göstermesi açısından ayetlere de yeteri kadar yer vermesi dikkat çekicidir. Onun eserini okuyan bir kişi, bu sayede dini konuları, öncelikle âyetlerde nasıl geçtiğini ve daha sonra mezkûr konunun hadislerdeki açılımını görecektir. Çalışmamızda bol örnekler vermek

⁷³ Öztürk, “Buhârî’de Dünya ve Âhiret Algısı”, 76. Hadis için bk. Buhârî, “Rikâk”, 21.

⁷⁴ Buhârî, “Rikâk”, 10. Ayrıca bk. Öztürk, “Buhârî’de Dünya ve Âhiret Algısı”, 72.

⁷⁵ Buhârî, “Rikâk”, 20.

suretiyle bu usulleri ve özellikleri tesbit etmeye çalıştık. Âyet-i kerîmelerden bâb başlıkları oluşturma yönteminin Buhârî'ye özgü olduğu ifade edilmişti. Bunu yapmasındaki maksadı, âyet-i kerîmeleri te'vil ve tefsir etmek, istidlalde bulunmak ve sonrasında da bunları rivâyet ettiği hadislerle takviye etmektir. Buhârî'nin ayetleri bâb başlıklarına taşınması rastgele olmayıp belli bir sistematığa göre dizayn edilmiştir.

Buhârî'nin ahkâmla ilgili bölümlerini icediğimizde örneğin; vudu, gusûl, namaz, zekat, oruç, hac ve nikâh gibi kısımlarda ilk bâbların hepsinde -istisnalar hariç- âyetlere rastlayabiliriz. Bazen nadir bir uygulama da olsa kitâb ile ilk bâb arasında konuyla ilgili âyete yer verildiği gibi çoğunlukla ve çok yaygın olarak bâbın ilk başlığında âyet/âyetlere yer verilmiştir. Bazen uzun olarak yarım sayfa kadar âyet verilmekte, bazen kısa olarak âyet verilmekte, bazen de başlıkla ilgili âyetin bir cümlesi veya bir kaç kelimesi söz konusu olabilmektedir. Bâb başlığında ayetlerle birlikte merfu, mevkuf, maktu hadisler de verilmekle beraber bir takım görüşlere de zaman zaman yer verilmektedir. Buhârî, bazen konuyla ilgili ayeti başta getirmiş, daha sonra hadise yer vermiş bazen de önce hadisi zikredip sonra ayete yer vermiştir. Dolayısıyla o bunu kendi kurguladığı bir takım hususlara göre yapmıştır. Neticede bu çalışmamızda Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inin bu zaviyeden de bilinmesi ve tanıtılmasını bir nebze de olsa sağlamış olduk.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Vâcihüddîn. *el-Mütevârî 'alâ terâcimi'l-Buhârî*. 1115: 3a. İstanbul Umumi Kütüphanesi.
- Akyüz, Ali. "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 11 (2003): 150-170.
- Arslan, Ali. "el-Câmiu's-Sahîh'in "Kitâbu'r-rikâk" Bölümünün Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Rikâk Anlayışı". *Tarih Okulu* 23 (2015): 151-153.
- Âzâmî Muhammed Mustafa. "Buhârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bayar, Hasan. *Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yönetilen Eleştiriler (Umdetu'l-Kârî Bağlamında)*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammaed b. İsmail. *Sahîh-i Buhârî*. Nşr. Mustafa Dîb el-Boğa. Dîmeşk: Daru'l-ulumi'l-insaniyye, 1993.
- Hatibu'l-Bağdadi, Ebu Bekr Ahmet b. Ali b. Sabit. *Târîhu Bağdad*. Beyrut: y.y.: ts.
- el-Huseyni, Abdulmecid Haşim. *el-İmâm el-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*. Kâhire: Dâru'l-kavmiyye li't-tubaa ve'n-neşr, ts.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalani. *Fethu'l-bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-marife, ts.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalani. *Hedyu's-sârî mukaddimetü fethi'l-bârî*. Beyrut: y.y., 1301.

- İbnü'l-Müneyyir, Nâsiruddîn Ahmed b. Muhammed el-İskandarânî. *el-Mütevârî 'alâ terâcimi ebvâbi'l-Buhârî*. Nşr. Salâhuddîn Makbûl Ahmed. Kuveyt: Mektebetü'l-ma'allâ, 1987.
- Kanarya, Bayram. "Buhârî'nin "el-Câmiu's-Sahîh" İsimli Eserinin "Kitâbü'l-İmân" Bölümünde Kur'an-Hadis Bütünlüğünün Yansımaları". *Şarkiyat ICSS'17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* (14-17 Eylül 2017, Diyarbakır). 200-211.
- Koçyiğit, Talat. "İmam Buhârî ve "el-Cami'u's-Sahîh"i". *Diyanet İlmi Dergi* 10/104-105 (1971): 19-23.
- Kutluay, İbrahim. "Tasavvuf İstilahlarının Oluşumunda Hadislerin Kaynaklık Değeri: Sahîh-i Buhârî'nin Kitâbü'r-Rikâk'ta Kullandığı Bâb Başlıkları Özelinde". *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi Konya* (2018): 271-274.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nurettin el-İtr. *"el-İmâm el-Buhârî ve fikhü't-terâcim fî Câmi'ihî's-Sahîh"*. Kuveyt: y.y., 1985.
- Öztürk, Mustafa. "Buhârî'de Dünya ve Âhiret Algısı (Kitâbü'r-Rikâk Örneği)". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2012): 55-71.
- Polat, Selahattin. "İnsan Hakları İle İlgili İslâmî Prensipler Işığında Buhârî'nin Sahîh'indeki Bazı Bâb Başlıklarının Fikhî Görüşlerle Mukayesesi". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987): 120-135.
- Sakallı, Talât. "Aynî Gözüyle Buhârî". *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî (811-569) Uluslararası Sempozyum* (18-20 Haziran 1987). 137-138.
- Sandıkçı, S. Kemal. *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Tokpınar, Mirza. "Buhârî'nin Sahîh'inde Kavram Olarak Duâ ve İman İlişkisi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11/1 (2013): 8-21.
- Toksarı, Ali. "Sahîhu'l-Buhârî'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)". *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî (811-869) Uluslararası Sempozyum* (18-20 Haziran 1987, Kayseri), 110-111.
- Yüce, Sadettin. *Dârimî ve Buhârî'nin Rikâk Bölümlerinin Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, 2010.